

טימי דרומי – טיכי דרומי עיון מחודש במשמעותו ההיסטורית של ביטוי תלמודי*

עמנואל פרידהיים**

המגע היומיומי בין יהודים לנכרים בארץ-ישראל בימי המשנה והתלמוד היה מקור להשפעות תרבותיות וחברתיות שברובן היו בעייתיות בעיני החכמים. הכרה מעמיקה של התרבויות היוונית-רומית והמזרחית הקדומה, הייתה חשובה כדי לאפשר התמודדות נאותה עם הסכנה החברתית שהייתה טמונה בתרבות הסובבת המשנתה והמשפיעה.¹ דברים אלה נכונים בתחומים רבים ובייחוד בשאלת יחס החכמים כלפי תרבות עבודת אלוהי הנכר. ר"ש ליברמן כתב באחד ממחקריו כי 'החכמים הכירו יפה את טקסייהם ומנהגיהם של עובדי עבודה זרה ואת החיובים השונים המתלווים לאילילים

* מחקר זה נתמך על-ידי קרן בית-שלום, לשכת הנשיא, אוניברסיטת בר-אילן. אני מודה כאן לשני הלקטורים עלומי-השם על הערותיהם והארותיהם החשובות.
** המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן.

¹ ובדרך זו מובא במשנה אבות ב יד: "ר' אל(י)עזר אומר... ודע מה שתשיב לאפיקורוס"; ועל דברים אלה אמר ר' יוחנן, מגדולי אמוראי ארץ-ישראל במאה השלישית לסה"נ: "לא שנו אלא אפיקורוס נכרי, אבל אפיקורוס ישראל – כל שכן דפקר טפי." (עייין: בבלי, סנהדרין לח ע"ב). ולמסקנות הלכתיות בעניין זה, עייין לדוגמא ברש"י לדברים יח ט, ד"ה לא תלמד לעשות: "אבל אתה למד להבין ולהורות כלומר להבין מעשיהם כמה הם מקולקלים ולהורות לבניך לא תעשה כך וכך שזה הוא חק העכו"ם". וכן במגן אבות לרשב"ץ על אבות פ"ב מי"ט שכתב: "ודע מה שתשיב את אפיקורוס: מכאן נהגנו היתר בעצמנו ללמוד החכמות ההם, כדי שמדברי עצמם נשיבם לומר להם כי אין להם ראיות לסתור דברי תורה ונביאים" (עפ"י דפוס ליוורנו, תקכ"ג). ועוד הרבה. חכמים שבסביבת מגוריהם נתקלו בסכנה חברתית המאיימת על אורח החיים היהודי, היו בוודאי חייבים להכיר בעיון את הנושאים השנויים במחלוקת, ועל כך ראה למשל את דברי ר' אבהו, תושב קיסרי בן המאה הרביעית לסה"נ, כלפי הנוצרים תושבי העיר, בבבלי עבודה זרה ד ע"א: "משתבח להו ר' אבהו למיני ברב ספרא דאדם גדול הוא, שבקו ליה מיכסא דתליסר שנין. יומא חד אשכחוהו, אמרו ליה, כתיב: 'רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה על כן אפקוד עליכם את כל עונותיכם' (עמוס ג ב), מאן דאית ליה סיסיא – ברחמיה מסיק ליה? אישתיק ולא אמר להו ולא מידי. רמו ליה סודרא בצואריה וקא מצערו ליה. אתא רבי אבהו אשכחינהו, אמר להו: אמאי מצעריתו ליה? אמרו ליה: ולא אמרת לן דאדם גדול הוא? [ולא ידע למימר לן פירושא דהאי פסוקא!] אמר להו: אימר דאמרי לכו – בתנאי, בקראי מי אמרי לכו! אמרו ליה: מ"ש אתון דידיעתון? אמר להו: אנן דשכיחנן גביכון – רמינן אנפשינן ומעיינן [כ"י ספרדי מוסיף: ומעייננן בקראי], אינהו [כ"י ספרדי מוסיף: שלא שכיחי גביכון] לא מעייני". לפי הכלל שמופיע בדברי ר' אבהו, נוכל להקיש ולומר כי בערים מעורבות, שבהן התגוררו יהודים ועובדי אלילים כאחד, הכירו החכמים את הפגאניות בצורה מעמיקה יותר, מאשר ביישובים יהודיים גרידא שבהם הסכנה שמא יהודי יעבוד עבודה זרה הייתה כמעט אפסית.

השונים, אבותיהם ותולדותיהם המרובות.² ברצוננו כאן לעמוד על משמעותו ההיסטורית של ביטוי ייחודי המוזכר בתורת ארץ-ישראל, ובכך להרחיב את חקר ידיעותיהם של החכמים בנושא עבודה זרה בכלל ושמות אלוהויות פגאניות בפרט. שנינו בירושלמי:

אמ' ר' קריספא והדא כוסות דבר של ביזיון הוא, דר' חייה בר בא הוה ליה קווקין והוות טימי דרומי ציירה בגוה. אתא שאל לר' יוחנן, אמ' ליה: מכיון שהמים צפין על גבה דבר שלביזיון הוא.³

² ש' ליברמן, יוונית ויוונות בארץ-ישראל – מחקרים באורחות חיים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשמ"ד², עמ' 236 ואילך. ועל חקר המציאות ההיסטורית הטמונה בפרטים פולחניים אליליים הנזכרים בספרות חז"ל, ראה גם: M. Hadas-Lebel, 'Le paganisme à travers les sources rabbiniques des IIe et IIIe siècles – Contribution à l'étude du syncrétisme dans l'empire romain', W. Haase & H. Temporini (eds.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt [= ANRW] II*, Berlin – New York 1979, pp. 397-485; זרה – מנהג אלילי אנטולי/סורי בפיו של ר' עקיבא, קתדרה, 95 (ניסן תש"ס), עמ' 25-36; הנ"ל, 'התגר ומנהגים פגניים סוריים-ערביים הנזכרים בתוספתא – עיון בראליה תלמודית', תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 167-175; הנ"ל, 'למשמעותו הריאלית-ההיסטורית של הביטוי התלמודי "קילור של עבודה זרה"', תרביץ, ע (תשס"א), עמ' 403-415; G. Bohak, 'Rabbinic Perspectives on Egyptian Religion', *Archiv für Religionsgeschichte*, 2 (2000), pp. 215-231; G. Veltri, 'Römische Religion an der Peripherie des Reiches. Ein Kapitel rabbinischer Rhetorik', in: P. Schäfer & C. Hezser (eds.), *The Talmud Yerushalmi and Graeco-Roman Culture*, II, Tübingen 2000, pp. 81-138; E. Friedheim, 'Who are the Deities Concealed Behind the Rabbinic Expression "A Nursing Female Image"?' , *Harvard Theological Review*, 96: 2 (2003), pp. 239-250; H. Cancik, 'Fremde Bilder ; Kult und Kunst in den Talmud – Traktaten Abodah Zarah', in: B. Luchesi & K. von Stuckrad, *Religion und Kulturellen Diskurs – Festschrift für H. G. Kippenberg zu seinem 65 Geburtstag*, Berlin 2004, 273-289; ז' ספראי, 'האוכלוסייה הנכרית דוברת הארמית בארץ-ישראל בתקופה הרומית', בתוך: א' אופנהיימר, מ' מור, ז' פסטור, ד' שוורץ (עורכים), יהודים ונכרים בארץ-ישראל בימי בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים תשס"ג, עמ' 95-100; ע' פרידהיים, 'החגים הציבוריים שבמשנה עבודה זרה א ב והמציאות התרבותית בארץ-ישראל וסביבותיה בימי המשנה והתלמוד', בד"ד, 14 (תשס"ד), עמ' 47-72; הנ"ל, 'הרפואה והתרבות הנכרית בארץ-ישראל וסביבותיה בתקופה הרומית', ירושלים וארץ-ישראל, 2 (תשס"ה), עמ' 15 – 19.

³ ירושלמי, עבודה זרה פ"ג ה"ג (מב ע"ד), (עפ"י כ"י לידן, ירושלים תשס"א, טור 1396). קטע זה של הירושלמי בא להדגים את דברי רבן שמעון בן גמליאל במשנה עבודה זרה ג ג ולפיהם: "... על המכובדין [אסורין ועל הנבזין] מותרין (הכוונה לכלים, ע"פ) (עפ"י כ"י קופמן, מהדורת רוזנטל, ירושלים תשמ"א, עמ' 40). מלבד השערתם 'החדשנית' של פירסט וקרויס לימיהם (להלן הערה 5), לא עלה בידי המלומדים מראשית המאה העשרים לפרש כראוי את הביטוי 'טימי דרומי', עיין למשל: M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, London 1903 [rep. Jerusalem 1985], p. 532: "the figure of a Roman deity"; J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, II, Berlin & Wien 1924, p. 154: "... der Götze...". "Roms war darauf abgemalt".

קטע זה שנחשף בגניזה הקהירית ושפורסם על-ידי רי"ן אפשטיין, מציג נוסח שונה, ולפיו המלה 'טימי' נכתבה: 'טיכי'.⁴ על-סמך שינוי משמעותי זה טען ר"ש ליברמן, כי על הגביע הנידון הייתה חרותה דמותה של טיכי, אלת המזל היוונית.⁵ מסקנה זו מתקבלת על הדעת, עם זאת עלינו להעיר מספר הערות כדי להבין יותר את מהותם ההיסטורית של חילופי הנוסחאות: טימי וטיכי.

הימצאותם של ר' חייא בר אבא ור' יוחנן במעשה הנידון מוכיחה שהאירוע אירע במאה השלישית לסה"נ.⁶ אשר למיקום המעשה יש להעיר כדלהלן. מתוך הביטוי 'אתא שאל לר' יוחנן' (דפוס ונציה, רפ"ג) עולה שהמעשה התרחש במקום אחר מזה של ר' יוחנן. ר"ש ליברמן טען שאין לדעת היכן רכש החכם את הגביע, אך באותה נשימה הפנה למקור הבא: "...כהדא ר' חייא בר ווא הוה ברומי וחמתין מפרקין אילין ניקלוסיא..."⁷ ומשמע מדבריו כי הגביע שעליו צוירה 'טימי(כ) דרומי' נרכש במהלך ביקורו של ר' חייא בר אבא ברומא.⁸ ברם, הסבר זה אינו מחייב. אפשר אמנם שהמעשה התרחש בארץ-ישראל או בכל מקום מסביב לה, שכן במזרח הרומי האלות העירוניות הידועות לרוב בשם היווני 'טיכי', נעבדו לעתים אף בערים אחרות. כך נחשפה בכיירות כתובת הקדשה מן התקופה הרומית לכבוד טיכי של העיר פטרה.⁹ בכפר חגרה (Hegra) שבפרובינקיית ערביה נתגלתה כתובת הקדשה מן המאה השנייה או השלישית לסה"נ, לכבוד טיכי של העיר בצרה.¹⁰ בניקופוליס שבסוריה נחשפו

⁴ רי"ן אפשטיין, 'לשרידי הירושלמי', תרביץ, ג (תרצ"ג), עמ' 19 [= הנ"ל, מחקרים בספרות התלמוד ובלשוונות שמיות, ב חלק א, ע"צ מלמד (עורך), ירושלים תשמ"ח, עמ' 255].

⁵ ליברמן, יוונית ויוונית (לעיל הערה 2), עמ' 249. למעשה, המקור מן הגניזה הוכיח מדעית את השערתם של פירסט וקרויס, ששיערו בטרם חשיפת הקטע, כי המונח 'טימי' מכוון למעשה לטיכי, ראה: H. Fürst, 'Notes d'étymologie talmudique', *Revue des études juives*, 20 (1890), p. 303; Idem, 'Zur Erklärung griechischer Lehnwörter in Talmud und Midrasch', *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 48 (1894), p. 686; S. Krauss, 'Aegyptische und syrische Götternamen im Talmud', in: G. A. Kohut (ed.), *Studies in Memory of Rev. Dr. Alexander Kohut*, I, Berlin 1897, p. 352; Idem, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrash und Targum*, Berlin 1898 [rep. Hildesheim 1966], p. 263 (agg.crmpt ט' דרומי = die röm. Glücksgöttin Τύχη = Fortuna Jaz 42d). קרויס היה כנראה כה משוכנע בנכונות הנוסח 'טיכי' עד שכתב את פירושו על 'טימי דרומי' בערך מיוחד שקרא לו 'טיכי', אף שבספרות התנאים והאמוראים המלה 'טיכי' אינה מצויה מלבד בקטע של הגניזה, שכאמור לא היה מוכר לו.

⁶ א' היימן, תולדות תנאים ואמוראים, ח"ב, ירושלים תשמ"ז (לונדון תר"ע), עמ' 435.

⁷ ירושלמי, מעשר שני, פ"ד ה"א (נד ע"א).

⁸ ליברמן, יוונית ויוונית (לעיל הערה 2), עמ' 249 הערה 60.

⁹ R. du Mesnil du Buisson & R. Mouterde, 'Inscriptions grecques de Beyrouth – I. Dédicaces à la Tyché de Pétra', *Mélanges de l'université St-Joseph (Beyrouth)* [= *MUSJ*], 7 (1914), pp. 382-386

¹⁰ G. W. Bowersock, 'A Report of Arabia Provincia', *Journal of Roman Studies*, 61 (1971), p. 230; T. Bauzou, *Hauran, I – Recherches archéologiques sur la Syrie du sud à l'époque hellénistique et romaine*, I, Paris 1985, p. 155; *Supplementum Epigraphicum Graecum* [= *SEG*], 36 (1986), p. 421 no 1379;

חותמות רומיים עליהם מופיעה טיכי של העיר אנטיוכיה,¹¹ ועוד. במלים אחרות, לא מן הנמנע שר' חייא בר אבא רכש את הגביע, שעליו נחרת דיוקנה של 'טימ(כ)י דרומי', בהיותו בארץ-ישראל או סביבותיה, ולא דווקא ברומא. בהקשר זה חשוב להעיר, שר' חייא בר אבא היה במוצאו בבלי שפעל בארץ-ישראל בימי ר' יוחנן.¹² מתקבל אפוא על הדעת שר' חייא בר אבא הזדמן במקומות רבים במרחב הסורי כשעלה לארץ-ישראל, מקומות בהם ניתן היה לרכוש את הגביע הנידון. בנוסף לכך, ידוע שהוא פעל בציפורי,¹³ שם התקיים פולחנה של טיכי היוונית במאות הראשונות לסה"נ.¹⁴ הוא נמצא גם בטבריה,¹⁵ שם התקיים פולחנה של טיכי-פורטונה היוונית-רומית.¹⁶ ר' חייא בר אבא דן בעניינים הלכתיים שנגעו לקיסריה,¹⁷ ואף דן בענייני הלכה עם 'רבנן דקיסרין'.¹⁸ מסתבר אפוא לומר שהוא הזדמן במקום. בקיסריה התקיימו בתקופה הרומית, פולחני טיכי היוונית ופורטונה הרומית, שזוהו שתיהן עם 'דיאה רומא' (Dea Roma), כלומר ממש 'טיכי דרומי'!¹⁹ יתירה מזו, בקיסריה נחשף גביע ברונזה מן

SEG, 40 (1990), p. 465 no 1523: "Hegra. Dedication to the Tyche of Bostra by a painter, 2nd/3rd Centuries A. D."

SEG, 39 (1989), p. 505 no. 1586¹¹

¹² ירושלמי, ברכות פ"ו ה"א (י ע"א): "ר' יוחנן נסב זייתא ובירך לפניו ולאחריו והוה ר' חייא בר ווא מסתכל ביה, אמר ליה ר' יוחנן: בבליא, למה את מסתכל בי?..."; שביעית פ"א ה"ה (לג ע"ב); בבלי, שבת קה ע"ב; בבא בתרא קז ע"ב.

¹³ ירושלמי, תעניות פ"ד ה"ו (סט ע"ב): "דרשה ר' חייא בר בא לציפוראי ולא קבלון עליהון"; בבא מציעא פ"ב ה"א (ח ע"ד): "מילתיה דר' חייא בר ווא בציפורי...".

¹⁴ בציפורי, טיכי מייצגת קרוב לוודאי את אלת העיר. דמותה מופיעה על מטבעות העיר מן התקופה הרומית, ראה: G. F. Hill, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum – Palestine (Galilee, Samaria & Judaea)*, London 1914, Index II, s. v. 'Tyche'; Y. Meshorer, *City-Coins of Eretz-Israel and the Decapolis in the Roman Period*, Jerusalem 1985, p. 37 no 91 (Antoninus Pius period 138-161 CE); no 92 (Julia Domna period 193-211 CE).

ישראל ובעמים מימי קדם ועד ימינו – מבוא לנומיסמאטיקה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 36.

¹⁵ ירושלמי, שבת פ"א ה"ב (ג ע"א); פסחים פ"ד ה"ד (לא ע"א).

¹⁶ ע' פרידהיים, 'פולחן טיכי בארץ-ישראל בתקופה הרומית – הגדרה דתית בראייה גיאוגרפית-היסטורית', ירושלים וארץ-ישראל, 1 (תשס"ד), עמ' 57-59.

¹⁷ ירושלמי, חלה פ"ב ה"ב (נח ע"ג).

¹⁸ ירושלמי, יבמות פ"ד ה"א (ה ע"ג).

¹⁹ בקיסריה נמנה פולחן טיכי בין הפולחנים החשובים של העיר בימי רומא. מבחינה נומיסמאטית, עולה כי שליש ממטבעות העיר מן התקופה הרומית נושאים את דמותה של טיכי, ראה: L. Kadman, *The Coins of Caesarea-Maritima*, Corpus Nummorum Palaestiniensum II, Jerusalem 1957, p. 50. וראה: י' רינגל, נושאים ימיים על מטבעות עתיקים במוזיאון הימי הלאומי בחיפה, חיפה 1984, עמ' 88 מס' 130; B. Lifshitz, 'Césarée'; W. Haase & H. Temporini (eds.), *ANRW* II, 8, Berlin – New York 1977, p. 502; L. M. Hopfe, 'Caesarea as a Religious Center', W. Haase & H. Temporini (eds.), *ANRW*, II, 4, Berlin – New York 1990, pp. 2386-8; 2390. טיכי מופיעה ללא הפסקה על מטבעות קיסריה מן המאה הראשונה ועד המאה הרביעית לסה"נ, ראה: הופף, שם. מבחינה ארכיאולוגית נחשפו גם מספר פסלים של טיכי, ובייחוד טיכי בדמות אמזונה, ראה: H. Seyrig, 'La Tyché de Césarée de Palestine', *Syria*, 49 (1972), pp. 112-115; R. Gersht,

המאה הרביעית לסה"נ שעליו נראית טיכי, בליווי הכיתוב: *genio colonia(e)*.²⁰ שמא הגביע של ר' חייא בר אבא היה דומה לזה! מסופר על ר' חייא בר אבא שהזמין סנדלים מן היריד של העיר צור,²¹ ואף הורה הלכה בפני הקהילה היהודית בצור.²² הירושלמי מספר כי ר' חייא בר אבא הגיע מצור ודרש בהלכות הזכרת גבורות גשמים ושאלתם.²³ אפשר אפוא שהגביע נרכש בצור כיוון שגם בעיר זו התקיימו פולחני טיכי היוונית ודיאה רומא, כפי שאנו למדים מתוך מטבעות העיר מן המאה השלישית לסה"נ וכן ממקורות אפיגרפיים.²⁴ אף שלא ניתן לקבוע בוודאות היכן התרחש המעשה, רשאים אנו להטיל ספק בהצעתו הנרמזת של ר"ש ליברמן,²⁵ בדבר מקורו הגיאוגרפי הרומי של הגביע, ולשער שהגביע לא נרכש ברומא כי אם בארץ-ישראל (קיסריה למשל) או בסביבותיה (צור למשל). ואם כך, עלינו לבחון את המשמעות הפילולוגית-ההיסטורית של הביטוי 'טימ(כ)י דרומי', לאור ידיעותינו על אודות האלילות המקומית והאזורית, דהיינו: פגאניות סורית ופיניקית מיוונת בעיקרה.

'The Tyche of Caesarea Maritima', *Palestine Exploration Quarterly*, 116 (1984), pp. 110-114; R. Wenning, 'Die Städtgöttin von Caesarea Maritima', *Boreas*, 9 (1986), pp. 113-129; R. Gersht, 'Representations of Deities and the Cults of Caesarea', in: A. Raban & R. G. Holum (eds.), *Caesarea Maritima – A Retrospective after two Millennia*, Leiden 1996, pp. 307-309. בעיר נחשפו גם שני פסלים נוספים המתארים את טיכי מטיפוס פורטונה הרומית, ראה: ר' גרשט, פיסול רומי בארץ-ישראל, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 1978, עמ' 21 מס' 73-74. ועל יום הולדתה של טיכי הקיסרינית שנחגג בחמישה במרץ, ראה: Eusebius, *De martyribus palaestinae*, 11, 30. נותר לציין כי 'דיאה רומא' מופיעה אף היא על מטבעות העיר קיסריה מן התקופה הרומית, ראה: קדמן, שם, עמ' 60-61. י"ל לויין טען שבעיר זו יש להשוות בין דיאה רומא לבין טיכי, ראה: L. I. Levine, *Caesarea under Roman Rule*, Leiden 1975, p. 32. בקיסריה התרחש שילוב סינקרטי בין טיכי היוונית, פורטונה הרומית ודיאה רומא. שילוב זה תואם היטב את הביטוי 'טימ(כ)י דרומי' שבירושלמי.

E. Will, 'La coupe de Césarée de Palestine au musée du Louvre', *Monuments et mémoires*, 65 (1983), pp. 1-24.²⁰
²¹ ירושלמי, עבודה זרה פ"א ה"ד (לט ע"ד): "ר' חייא בר ווה שלח מזיבון ליה סנדל מן ירידה דצור".

²² ירושלמי, שבת פ"ב ה"א (ד ע"ג): "דרשה ר' חייא בר אבא לצוראי: נידה שעבר זמנה טובלת בין ביום בין בלילה". ועל חכם זה בצור, ראה עוד: ירושלמי, ברכות פ"ג ה"א (ו ע"א); נזיר פ"ו ה"ט (ו ע"א); בבלי, ברכות יט ע"ב.
²³ ירושלמי, תעניות פ"א ה"ב (סד ע"א).

²⁴ טיכי מופיעה על מטבעות העיר צור מן התקופה הרומית, ראה: G. F. Hill, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Phoenicia*, London 1910, Index II, 'Tyche', pp. 324-325. פולחן טיכי בא לידי ביטוי בצור בכתובת הקדשה לכבוד כהן של *Ἀγαθῆ Τύχη*, ראה: ע' פרידהיים, פולחנים פגאניים בארץ-ישראל הרומית, עבודת מ"א, אוניברסיטת בר-אילן תשנ"ה, עמ' 163 הערה 1616. ועל כתובת הקדשה יוונית נוספת המתוארכת לשנים 198-194 לסה"נ, שבה מוזכרת הקמת פסל העיר צור, שאולי היה זה פסל טיכי, בתור אלת העיר, ראה: שם, הערה 1617. דיאה רומא מופיעה גם היא על מטבעות צור מימי האימפריה הרומית, ראה: היל, שם, מפתח שני: 'רומא', עמ' 321.
²⁵ דומה אפוא כי סיומת הביטוי 'טימ(כ)י דרומי' אינה מצביעה על מקורה הגיאוגרפי של אלת המזל, כפי שסבר בעיקר ר"ש ליברמן, (לעיל, הערה 8), כי אם על הגדרתה האתנית-דתית של האלוהות. וראה להלן.

חוקרי הנוסח שעסקו בפיסקה זו תמימי-דעים באשר לשינוי של 'טימי' המופיע בדפוס ונציה רפ"ג, למונח 'טיכיל' המופיע בקטע של הגניזה.²⁶ אף-על-פי-כן, ולמרות שהחשיבה ההיסטורית תומכת בשינוי זה, יש אולי מקום לשאול: האם המונח 'טימי' הוא אכן נוסח משובש? האם אין בו שמץ של אמת פילולוגית, וממילא של אמת היסטורית?²⁷ ספקות אלה מבוססים, בין השאר, על מספר אסימונים (Tesseræ) פולחניים מן התקופה הרומית,²⁸ שנחשפו בפלמירה-תדמור, עיר המדבר שבמזרח סוריה, שנשאו כתובות קצרות שבהן נזכרים האלילים האלה: "מלכבל גד תימי".²⁹ המהדיר של סדרת *RÉS* העיר בראשית המאה העשרים, כי המונח 'גד' מקביל ל-Fortuna הרומית, ואילו המונח 'טימי' מקביל ל-Tύχη היוונית.³⁰ מאלפת העובדה

²⁶ ראוי לציין בהקשר זה, שבמילון של מ' סוקולוף, אין זכר למלה 'טימי' שבכ"י ליידין בהקשר זה, אלא במקומה מופיעה המלה 'טיכיל' על-פי שרידי הירושלמי שפרסם רי"ן אפשטיין, ראה: M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat Gan 1990, p. 223, קרוב לוודאי משום שהמחבר סומך על עדי הנוסח הטובים ביותר, לדעתו, ועל כן העדיף את קטע הגניזה על-פני גרסת כ"י ליידין.

²⁷ אפשר תמיד לטעון שהחילוף בין 'טימי' לבין 'טיכיל' מקורו בשינוי גרפי שמצוי לפעמים בכתבי-יד. לפי זה, האות מ"ם נתפסה לאותיות כ"ף ויו"ד (מ = כ י), כלומר הסימן העליון השמאלי שבאות מ"ם עשוי היה להיחשב כאות נפרדת, יו"ד, ואילו החלק הימני של האות נתפס בתור כ"ף. וראה על כיוצא בזה ר"ש ליברמן, 'הוראות נשכחות', לשוננו, לב (תשכ"ח), עמ' 101 הערה 44 [= הנ"ל, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ד' רוזנטל (עורך), ירושלים תשנ"א, עמ' 494 הערה 44]. על-אף העובדה כי מסורת נוסח הירושלמי תלויה בשערה, הרי שאין די בכך כדי להסביר את החילופים האלה, ובמיוחד במקרה דנן, משום שאם הנוסח טימי של כ"י ליידין הפך לטיכיל עקב שינוי האות 'מ' לאותיות 'כיל', כי אז היינו צריכים למצוא ש'טימי' נהיה 'טיכיל' ולא 'טיכיל', המופיע בקטע הגניזה. במלים אחרות, אף ששינוי זה עשוי להתפרש כעניין טקסטואלי, אין בו כדי להפריך את הצעתנו, ולפיה החילוף משקף גם מציאות ריאלית-היסטורית.

²⁸ אסימונים פולחניים שימשו ככרטיסי כניסה למשתאות אליליים שנערכו בפלמירה. הסצינות המתוארות עליהם מתארות את האלים יחד עם שמותיהם, ולפעמים גם תוארו טקסים מסויימים שהיו מיוחדים לכל משתה. מכאן החשיבות ההיסטורית של ממצא האסימונים, המסייע בהרבה לשחזור הפולחנים הפגאניים שהתקיימו בפלמירה-תדמור במאות הראשונות לסה"נ.

²⁹ *Répertoire d'épigraphie sémitique* [= *RÉS*], 5 (1917-1918), p. 266 nos 1730-1731; H. Ingholt, H. Seyrig, J. Starcky & A. Caquot, *Recueil des tessères de Palmyre*, Paris 1955, pp. 20 no 135; 38 nos 273-277; 39 nos 279-280. המוכר בשם היווני Μαλαχβήλος, מייצג למעשה את שליחו או מלאכו של האל הבבלי עתיק-היומין בל (= מלאך-בל), שסגדו לו גם בפלמירה במאות הראשונות לסה"נ בהופעה יוונית בתור Ζεὺς βήλος. מלכבל הוא המרכיב הזכר המשני של שלישייה אלילית תדמורית זו שבראשה עמד זאוס בלוס. בדומה לאלים משניים אחרים במזרח הסורי (כגון: מרקוריוס הליופוליטנוס בבעלבק, הירקלס-מלקרת בצור, דיוניסוס בבית-שאן, ועוד) הוא בעל סמכויות שמשיות וממונה על עונות השנה, ופולחנו הכיל קרוב לוודאי טקסי מיסטריות שהבטיחו למועמד להכשרה המיסטית חיי נצח לאחר מותו.

³⁰ שם. לכאורה התעתיק השמי של המונח Τύχη הוא 'טיכיל' ולא 'טימי' (או במקרה דנן: תימי, על פשר הימצאותה של האות: מ"מ בשם זה, ראה בהמשך). שהרי האות טי"ת מקבילה לרוב ביוונית לאות ταυ, ואילו האות תי"ו מקבילה ביוונית לאות Θητα. ההקבלה בין 'טימי' שבכתובת ל-Τύχη היוונית נראית אפוא דחוקה למדי. עם זאת, חשוב לציין כי לדעת נ"ה כהן היו תקופות שבהן ההשוואה בין האותיות היו הפוכות, וכי התעתיק השמי של האות היוונית ταυ היה האות

כי בירושלמי (דפוס ונציה רפ"ג) ובכתובת מפלמירה, אלת המזל היוונית אינה נקראת טיכי, כי אם 'טימי' או לחלופין 'טימי'.³¹ לא מן הנמנע אפוא, כי המלה 'טימי' המופיעה בדפוס הירושלמי משקפת מציאות ריאלי-היסטורית מתקופת התלמוד. ואם כך, עלינו

ת"ו, ראה: הנ"ל, 'השם "שבתי" בעת העתיקה – שם יהודי אם לאו?', בתוך: א' דמסקי (עורך), ואלה שמות – מחקרים באוצר השמות היהודיים, ב, רמת-גן תשנ"ט, עמ' יח-כד, כט. וכאן המקום לתרץ שני קשיים נוספים המשולבים זה בזה. בכתובת דו-לשונית (יוונית וארמית-תדמורית) משנת 140 לסה"נ שנחשפה בפלמירה מסופר, כי תושב פלמירה בשם עחופלי בר חירן הקריב קרבן לכבוד מלאך-בל, גד תימי, ואתרגטיס (האלה הסורית), המכונים 'אלילי האבות', ראה: *Corpus inscriptionum semiticarum* II, 3927. התרגום היווני של הכתובת מגלה לכאורה את הצורה שבה ביטאו ביוונית את המונח 'טימי' המופיע בשפה התדמורית ראה: "[Μα]λαχβήλω καὶ Τύχη Θαιμείος καὶ [Ἀτα]ργάτει πατρώοις θεοῖς..." המונחים המודגשים הם התרגום של 'גד תימי', 'גד' = טיכי ביוונית ואילו 'טימי' = תיימי (Taimi) ביוונית. מספר חוקרים הסיקו מכתובת זו שיש לבטא את המונח 'טימי' לפי צורת ההגייה Taimai, וכי מדובר בשם משפחה בעל קונוטציות תיאופוריות, ראה: אינגהולט ואחרים (לעיל הערה 29), עמ' 179; J. Teixidor, *The Pantheon of Palmyra, Études préliminaires*; 89 p. aux religions orientales dans l'empire romain, Leiden 1979, ועל 'טימי' על אסימונים אחרים, ראה: אינגולט ואחרים, שם, מס' 59, 167, 451, 554, 992. במבט ראשון נראה אפוא כי אין קשר בין 'טימי' מפלמירה לבין 'טיכי', אלת המזל היוונית. אולם, ניווכח כי במקרה זה התרגום היווני אינו משקף בהכרח את המקור השמי [וזאת בניגוד לדעתו של דריברס, ראה: H. J. W. Drijvers, 'Greek and Aramaic in Palmyrene Inscriptions', in: J. M. Geller, J. Greenfield, M. Weitzmann (eds.), *Studia Aramaica*, Oxford 1995, pp. 31-42] שכן אילו באמת המשמעות של 'גד תימי' היתה אל המזל של משפחת תימי (= תיימי), אזי היינו צריכים לקרוא 'גדא די תימי' כשם שאנו מוצאים בכתובות תדמוריות אחרות 'גדא די דורא' (= טיכי של העיר דורה אורופוס, שעל הגדה המזרחית של נהר הפרת) וכן 'גדא די תדמור' (= אלת המזל של העיר פלמירה), ראה: טייקסידור, שם, עמ' 92-93. כיוון שנכתב 'גד תימי' ולא 'גדא די תימי' מסתבר שהמלים 'גד תימי' הן שתי מלים נרדפות המתארות אותה אלוהות: גד השמי ותימי היוונית (= טיכי היוונית). מותר אפוא לקבל את הדעה שרווחה במחקר בראשית המאה העשרים, ולפיה השם 'טימי' המופיע בביטוי זה מצביע על הופעה יוונית של 'גד' המזרחי בתור 'טיכי'.

³¹ חשוב להעיר כי מבחינה פילולוגית אין הבדל משמעותי בין 'טימי' לבין 'טימי'. בשפות השמיות חילופים בין האותיות טי"ת ות"ו הם אמנם נדירים, אך אפשריים, ראה למשל: 'ט', מילון בן-יהודה, כרך ד, עמ' 1833: "ט' מתחלפת בעברית בעצמה באות ת' וכן תבוא בעברית במקום ת' בערבית". המלה 'קטר' בארמית-מקראית משמעותה 'קשר'. ולפי זה, הייתה לכאורה צריכה להיכתב בארמית 'קטר', שהרי האות שי"ן מתחלפת לרוב בארמית עם האות ת"ו כגון בארמית התלמודית: תנא = שנה; תור = שור; תבר = שבר; תלת = שלש ועוד הרבה, אלא שכאן האות ת"ו התחלפה בטי"ת, ומכאן 'קטר' במקום 'קשר', ראה: א' קימרון, ארמית מקראית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 142, ערך 'קטר'. ועל השורש 'קטל' שנכתב גם 'קתל' בכתובת מן המאה השביעית לפנה"ס שנתגלתה ב-Zinjirli שבצפון-סוריה, ראה: G. A. Cooke, *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions*, Oxford 1903, p. 172 line 9 שם, עמ' 177. וראה גם את דברי י' קוטשר על ספרו של מוסקטי: E. Y. Kutscher, 'S. Moscati, *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Wiesbaden 1964', *Asian and African Studies*, 2 (1966), p. 196 [= Idem, *Hebrew and Aramaic Studies*, Z. Ben-Hayyim, A. Dothan & G. Sarfatti (eds.), Jerusalem 1977, p. 178].

לשואל: מפני מה במעשה ר' חייא בר אבא נקטו המונח 'טימי' כשהכוונה היתה למעשה ל'טיכיל'? דומה כי התשובה לכך מורכבת מנימוקים הלכתיים והיסטוריים כאחד. חכמי ארץ-ישראל הורו בימי המשנה והתלמוד לשנות את שמות האלילים לשמות גנאי.³² לפיכך, ניווכח שבספרות חז"ל נפוצות המלים 'טמיא' או 'טימייה', שמשמעותן עצמות, בהקשר אלילי או בנוגע לשונאי ישראל כגון הדריאנוס קיסר (117-138 לסה"נ).³³ בימי אמוראי ארץ-ישראל אף מתפרש המונח 'טימי' בהקשר מאגי ואלילי כעצמות.³⁴ מסתבר אפוא כי במונח 'טימי דרומי' מצויים מאפיינים של גינוי מלגלג כמעין 'ליצנותא דעבודה זרה',³⁵ כלומר: ציון שמה של טיכיל כשם גנאי 'טימי דרומי', קרי: עצמות של רומי.

מרכיב הלכתי-היסטורי נוסף, לפתרון שאלת השימוש במונח טימי בדברי ר' חייא בר אבא, נעוץ בעובדה שבמאה השלישית לסה"נ התיר ר' יוחנן לבטא אלוהות המוזכרות במקרא בלבד.³⁶ טיכיל אינה מוזכרת במקרא, ולפיכך לדעת ר' יוחנן אסור היה להזכירה בשמה. כשהתעוררה השאלה ההלכתית בדבר השימוש בגביע שעליו דמותה של טיכיל, ר' חייא בר אבא ביקש לברר את הדין מפיו של ר' יוחנן (... אתא שאל לר' יוחנן: אמר ליה: מכיון שהמים צפים על גבה דבר של בזיון הוא).³⁷ מתקבל

³² תוספתא, עבודה זרה פ"ו ה"ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 469): "כל מקומות שנקראו לשבח עבודה זרה מכנין אותן לגנאי את שקורין אותה פני אלה קורין אותה פני כלב עין כל קורין אותה עין קוץ גדגיא קורין אותה גליא". לשינויי גרסאות השווה: ירושלמי, שם פ"ג ה"ו (מג ע"א); שבת פ"ט ה"א (יא ע"ד); מדרש תנאים לדברים, יב (כו) ג (מהדורת הופמן, עמ' 60); בבלי, תמורה כח ע"ב.

³³ ירושלמי, סנהדרין פ"ז ה"ז (כה ע"א): "... דמר ר' שמואל בר רב יצחק כספם וזהבם עשו להם עצבים [למען יכרת]! (הושע ח ד) למען יכרתון אין כתיב כאן, אלא 'למען יכרת' (שם) כאינש דמר שחיק טמייה [= שחוק עצמות] דפלן דאפיק בריה לעבדא בישא". והשווה: פסיקתא דרב כהנא, יג ח (מהדורת מנדלבוים, עמ' 230); בבלי, ברכות נט ע"א: "אובא טמיא", ופירש"י על אתר, ד"ה 'אובא טמיא': "בעל אוב של עצמות שעושה כשוף בעצמות המת, טמיא – עצמות, ודומה לו במסכת כלים: בית מלא טמיא, ופירש רב האי: מלא טמיא – בית שהוא מלא עצמות והביא רביה על זה מבראשית רבה, דקתני אדרינוס שחיק טמיא – דהיינו שחיק עצמות..."; שבת קנב ע"א; בראשית רבה עח לב (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 916): "אדרינוס שחיק טמיא..."; ויקרא רבה כח ה (דפוס וילנא); שם כח ו (דפוס וילנא): "דההוא גברא שחיק טמיא..."; רות רבה ג ח (דפוס וילנא); קהלת רבה ב ב (דפוס וילנא); שם ט ג; פסיקתא רבתי כא (מהדורת רמא"ש צט ע"א); שם, כג (מהדורת רמא"ש, קכ ע"א): "... ייזל ההוא גברא יבדק באבוי שחיק טמיא...". והשווה: תנחומא כי תשא, לג (דפוס וילנא): "... צא ובדוק באביך שחיק טמיא...".

³⁴ תנחומא מקץ ד ד (מהדורת בובר, עמ' 190): "... מהו לחרטומים? אמר ר' סימון לחרטמים כתיב, אלו שהן שואלין בטימי מתים", ועיין: שם, הערה כב. ועיין ברש"י לברכות, הערה דלעיל. ולגבי עצמות לעבודה זרה, ראה: ירושלמי, סנהדרין פ"י ה"ב (כח ע"ב): "... והוא מפריש טמיתה לעבודה זרה הדא היא דכתיב 'יען התמכרך לעשות הרע בעיני ה' (מלכים א כא כ)'.
³⁵ בבלי, מגילה כה ע"ב; סנהדרין סג ע"ב.

³⁶ סנהדרין שם: "הכי אמר ר' יוחנן: כל עבודה זרה הכתובה בתורה מותר להזכיר שמה", ומשמע מכאן שאסור להזכיר שמה של אלוהות שאינה מוזכרת בתנ"ך.

³⁷ בקטע שנתגלה בגניזה הגירסה הנח: "אתא שאל לרבנין: אמרין מכיון שהמים צפים על גבה דבר של בזיון הוא", ראה: רי"ן אפשטיין (לעיל הערה 4). ברם, הואיל ורבו המובהק של ר' חייא בר אבא היה ר' יוחנן (ראה: היימן, [לעיל הערה 6], עמ' 435 טור ב: "ואך ר' יוחנן היה רבו

על הדעת שר' חייא בר אבא, או ר' קריספא שהביא את כל המעשה בתור תלמיד ר' יוחנן, לא יכול היה לקרוא, לפיכך, לאלת המזל היוונית בשמה המקורי (טיכי), אלא מוכרח היה לשנות את שמה לשם שמבחינה הלכתית לא היה בעל משמעות אלילית. אך השינוי ל'טימי' לא נוצר ככל הנראה יש מאין (ex nihilo), מנותק מן הסביבה ההיסטורית שבקרבה פעלו חכמים אלה, אלא – מעבר למשמעות המלגלת שבמלה טימי (עצמות) – יש להניח שבקרב קבוצות אתניות, כגון תושבי פלמירה שהיו ברובם בעלי תרבות דתית ערבית-נבטית, גם רווח הנהוג לשנות שמה של טיכי היוונית ל'טימי – טימי', כפי שמוכח מן הכתובת התדמורית שנחשפה על אסימונים פולחניים.³⁸

וכאן מן הראוי לעמוד על נקודה נוספת. אם הנוסח 'טימי' מבוסס על מציאות היסטורית של ימי התלמוד, אזי יש לשאול: כיצד עלה בגניזה הנוסח 'טיכי' האם זהו תיקון של מאן דהו שידע כי אין 'טימי' אלא 'טיכי' ורצה להבהיר בכך את הריאליה התלמודית שבכאן? או שמא 'טימי' הוא תיקון של מי שלא ידע 'טיכי' מהי והפכה

המובהק ששימשו ימים רבים"; ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 237), מובן יותר נוסח דפוס ונציה רפ"ג המעתיק את כ"י לייזן, הגורס: "אתא שאל לר' יוחנן...".³⁸ מדוע המקדיש התדמורי הנ"ל שינה את השם 'טיכי' ל'טימי'? הרי מדובר בעובד אלילים, ומסתבר שהמגבלות ההלכתיות שעמדו בפני חכמי ארץ-ישראל בדבר שימוש בשמות אלילים לא היוו עבירו בעיה מיוחדת. שאלה זו הדורשת דיון בפני עצמו, הקשור בשימוש בשמות תיאופוריים בתרבות הנבטית-ערבית, חורגת ממסגרת דיונונו. אולם נוכל רק להעיר, כי התרבות הדתית של הנבטים-ערבים מגלה מספר קווים משותפים עם היהדות בתחום האמונה. כפי שהראה בהרחבה י' פטריך, גם הנבטים דגלו באיסור של עשיית דמויות אליליות ופסלים (התבליטים האלייליים בחירבת א-תנור הם חריגים ומבטאים קרוב לוודאי השפעה יוונית-רומית). בדרך כלל הם הציגו את אליהם בתור מצבות הנקראות בשם: בתיל (= בית אל), ראה בהרחבה: י' פטריך, 'איסור פסל ותמונה בקרב הנבטים – הסגידה לאילי מצבה', קתדרה, 26 (תשמ"ב), עמ' 47-104; הנ"ל, 'איסור פסל ותמונה בקרב הנבטים – המגמה הנון-פיגוראטיבית ביצירתם האמנותית', קתדרה, 38 (תשמ"ה), עמ' 3-54; J. Patrich, *The Formation of Nabatean Art – Prohibition of a Graven Image among the Nabateans*, Jerusalem – Leiden – New York – Kobenhavn – Köln 1990. נראה גם כי במאות הראשונות לסה"נ, דת הנבטים היתה קרובה למדי מן התפיסה המונותאיסטית (או לפחות הנותאיסטית), ראה: J. F. Healey, *The Religion of the Nabateans*, Leiden 2001, pp. 190-191: "There are sufficient indications of a tendency towards henotheism or even monotheism in north-west Arabia and in Syria during this period to force us to keep this possibility in mind." הראוי אפוא לבדוק אם גם בתחום של שימוש בשמות אליליים, מלבד אלה של אלים ערביים-נבטיים, התקיימה תופעה של עיוות מכוון של שם האליל, כגון בקרב החכמים. עובדה היא שבמרחב הדתי הסורי-ערבי-נבטי נמצאו מספר כתובות הקדשה לכבוד אלים שנותרו עלומי-שם, כגון בסווידה, טרבה, ואל-גרייה שבחורן, ראה: D. Sourdel, *Les cultes du Hauran à l'époque romaine*, Bibliothèque archéologique et historique [= BAH], 53, Paris 1952, pp. 95-96 & n. 4, 5, 1. ועל מקומות נוספים באזור הלג'ה המציג אלוהויות עלומי-שם, ראה: שם, עמ' 96 והערות 2-6. בצדק ציין סורדל, כי הנהוג שלא לבטא את שם האל רווח מקדמת-דנא בעולם השמי כולו, ובכלל זה בקרב היהודים (דוגמת השם המפורש), ולא היה מיוחד לאוכלוסיות ערביות-נבטיות גרידא, ראה: שם, עמ' 95. וראה גם: E. J. Bickerman, 'Anonymous Gods', *Journal of the Warburg Institute*, 1 (1937), pp. 189-196. וראה בייחוד: שם, עמ' 191. לא מן הנמנע אפוא, כי הנוכרי אשר עיוות – אולי במכוון – את השם 'טיכי' ל'טימי', היה מקל יותר מאשר אלה שעבדו אלילים עלומי-שם, אך לא הקל לחלוטין בעניין, שכן עדיין שינה את השם 'טיכי' ל'טימי'.

לתיבה ידועה בספרות חז"ל דוגמת טימי, במובן של עצמות? לא ניתן, לצערנו, להצביע בוודאות על הנוסח המקורי, כיוון ששני הנוסחים מתפרשים היטב בהתאם למציאות ההיסטורית וההלכתית של תקופת התלמוד. אי לכך, אין להוציא מכלל אפשרות ששני מונחים אלה מבטאים התייחסות שונה מצד החכמים כלפי האלה טיכי; דהיינו, אין לדבר כאן על נוסח משובש לעומת נוסח מקורי ומדויק, ושתי הגרסאות יכולות להביע צדדים שונים של מציאות היסטורית אחת.³⁹

לגבי זהות האלה 'טימ(כ)י דרומי' שאליה התכוונו אמוראי ארץ-ישראל, יש לציין כי במרבית הערים בארץ-ישראל זוהתה טיכי עם עשתורת הפיניקית הקדומה, כגון: בדורא-דור,⁴⁰ קיסריה-מאריטימה,⁴¹ אשקלון,⁴² בריטוס,⁴³ וכן במקומות רבים

³⁹ ובהקשר זה, ראה: ר"ש ליברמן, 'Sifre zu Deuteronomium, L. Finkelstein', קרית-ספר, יד, ב (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 324: "עלינו להבדיל בין האמת המוחלטת, ההיסטורית ובין האמת של הטיכסט. האמת ההיסטורית היא אחת ורק אחת, אבל האמת של הטיכסט מיוחדת לטיכסט, כל טיכסט וטיכסט והאמת שלו – לפי המקור שממנו שאב, ואם יש שינוי בגירסת המשנה בין הבבלי והירושלמי, הרי האמת ההיסטורית היא רק אחת – או כבבלי או כירושלמי, אבל האמת של הטיכסט היא במשנת הבבלי כמסורת הבבלי ובמשנת הירושלמי כמסורת הירושלמי. ומי שמשנה את הגרסא במשנה לפי האמת ההיסטורית, הרי הוא מטשטש מסורת וחוטא כלפי התרבות". דברים אלה נכונים לא רק לגבי המשנה אלא לגבי שינויי הנוסח בספרות חז"ל בכלל, וראה על כך: רא"ש רוזנטל, 'המורה', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 31 (1963), עמ' סג: "והדברים אינם נוגעים למשנה או למקורות תנאיים בכללם – בלבד. הם תופסים לגבי כל מקור ששינונו אותו ברבים, ביישיבה או בדרשה". דומני כי ניתן אף להציע ששני נוסחים שונים יכולים לבטא היבט אחד של המציאות ההיסטורית בלבד, וכל נוסח מודע לפן אחד של אותה מציאות, ובכך ניתן לפעמים להסביר גרסאות סותרות. עיקרון זה בא לידי ביטוי במיוחד בהלכות עבודה זרה, המבוססות על ראליה מציאותית מורכבת ממרכיבים רבים, שרק בצורה חלקית היו מוכרים לחכמים. כך למשל שינוי בבבלי, עבודה זרה יא ע"ב: "... חמשה בתי ע"ז קבועין הן, ואלו הן... כי אתא רב דימי אמ' הוסיפו עליהן ירוד [בדפוס: ירוד] שבעין בכי נדבכה שבעכו. רב דימי מנהרדעא מתני איפכא: ירוד שבעכו נדבכא שבעין בכי" (עפ"י כ"י ספרדי). במקום אחר הוכח שהן בעכו הן בבעלבק (= עין בכי) היו ירוד ומזבח (= נדבכה), ראה: ע' פרידהיים, 'הפולחנים הפגאניים הסוריים בפטולמאס-עכו בתקופה ההלניסטית-רומית', בתוך: י' שוורץ, ז' עמר, ע' ציפר (עורכים), ירושלים וארץ-ישראל – ספר אריה קינדלר, רמת-גן תל-אביב תש"ס, עמ' 93-94. כתוצאה מכך שהמרכיבים הפולחניים האלה (ירוד ומזבח) נמצאו בשני המקומות גם יחד, ניתן להסביר את חילופי הנוסחאות בין שני האמוראים, בכך שכל אחד מהם הבחין למעשה בנתון אחד בלבד מציאות דתית זו (ירוד או מזבח, בבעלבק או בעכו), וככל הנראה לא היה מודע לחשיבותו של הנתון האחר. אך אין לומר כי אחת משתי הגרסאות אינה משקפת את המציאות ההיסטורית, אלא שתיהן משקפות את המציאות, אך כל אחת בצורה חלקית. נראה שהבחנה זו נכונה גם לגבי ההבדלים שבין 'טימי' ו'טיכי'.

⁴⁰ Y. Meshorer, 'The Coins of Dora', *Israel Numismatic Journal*, 9 (1986-1987), p. 63: "Tyche-Astarte... It is quite obvious that this is a syncretistic deity blending the Phoenician Astarte with the Greek Tyche" וראה: פרידהיים,

פולחן טיכי (לעיל הערה 16), עמ' 49-50.

⁴¹ קדמן (לעיל הערה 19), עמ' 53: "It is perfectly plausible that Caesarea may have chosen the centuries old cult image of Astarte from Astarte's Tower as the Tyche of the newly-founded city" וראה: היל (לעיל הערה 14), עמ' XIX-XX;

פרידהיים, פולחן טיכי (לעיל הערה 16), עמ' 50-53.

⁴² משורר (לעיל הערה 14), עמ' 26; פרידהיים, פולחן טיכי (לעיל הערה 16), עמ' 54-55.

אחרים בארץ-ישראל הרומית וסביבותיה.⁴⁴ באזורים הפנימיים הסתירה טיכי היוונית לעתים קרובות את מהותה של עתרתה-אתרגטיס הסורית, כגון בניאפוליס-שכם,⁴⁵ בהייראפוליס/מאבוג שבסוריה,⁴⁶ בדורה-אורופוס,⁴⁷ ועוד הרבה. היה אפוא סביר להניח, כי טיכי המוזכרת בירושלמי מייצגת למעשה הופעה יוונית של אלות הפריזון הפיניקיות והסוריות הקדומות: עשתורת ואתרגטיס. אולם במקרה דנן, מתקבל יותר על הדעת לומר שחכמי ארץ-ישראל התכוונו לטיכי-פורטונה היוונית-רומית, שכן הדגישו כי 'טימי/טיכי' הנידונה היא 'טימי/טיכי דרומי'. בדומה לכך, המשנה מדברת על היכל טיכי שפעל בירושלים בסמוך למעיין השילוח המכונה 'גד יון' או 'גד יוון'.⁴⁸ וכפי שהראינו במקום אחר, גם כאן היה ניסיון שלא לבטא את שם האליל טיכי עקב הבעיות ההלכתיות הנ"ל, אלא השתמשו במקבילה השמית המופיעה במקרא: גד, אליל המזל העתיק, והוסיפו אחרי שמו את התוספת 'יוון' או 'יוון' כדי להבהיר שאלוהות המזל שסגדו לה במקום זה לא הייתה שמית-מזרחית אלא יוונית, כלומר: טיכי.⁴⁹ גם הפעם ההדגשה כי 'טימי/טיכי' היא 'דרומי' מוכיחה שהחכם התכוון לטיכי היוונית או לפורטונה הרומית, ולא לעשתורת הפיניקית או אתרגטיס הסורית.

לסיכום, עיון בפסקה זו של הירושלמי הראה אפוא עד כמה היו אמוראי ארץ-ישראל מודעים לתופעות פגאניות שהתקיימו בקרב שכניהם הלא-יהודים. מחקרנו ניסה להבליט את המורכבות הדתית הטמונה בביטוי התלמודי הנידון. נראה כי בדברם על 'טימי/טיכי דרומי' התכוונו אפוא האמוראים לאלוהות המזל היוונית-רומית, וזאת תוך כדי התחשבות בתופעה הסינקרטית המאפיינת את ההשפעות ההדדיות שרווחו בין המערך הפולחני היווני-רומי לבין העולם האלילי המזרחי, כגון בפלמירה. בכך, נראה שהחכמים הכירו היטב את חיי התרבות והדת של ארץ-ישראל הנכרית וסביבותיה בתקופת התלמוד.

43 S. Ronzevalle, 'L'Astarté poliade de Béryte', *MUSJ*, 25. 2 (1942-1943), pp. 13-20 & pl. II; R. du Mesnil du Buisson, 'Ashtart cavalière et armée dans le mythe de la planète Vénus', *MUSJ*, 45 (1969), p. 538

44 סורדל (לעיל הערה 38), עמ' 49; J. Teixidor, *The Pagan God*, Princeton 1977, p. 49. ועוד הרבה.

45 ע' פרידהיים, 'לשאלת קיומם וחשיבותם של פולחנות סוריה בניאפוליס/שכם בתקופה שלאחר מרד בר-כוכבא', י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון, 7, קדומים – אריאל תשנ"ז, עמ' 148-147.

46 P. L. van Berg, *Corpus cultus Deae Syriae*, Leiden 1972, pp. 46-48 nos. 68-70.

47 F. Cumont, *Les fouilles de Doura-Europos (1922-1923)*, BAH 8, Paris 1926, pp. 89 ff; 96 ff & pl. XLIX-LI; D. Schlumberger, *L'Orient hellénisé*, Paris 1970, p. 108 fig. 37.

48 משנה, זבים א ה; תוספתא, שם פ"א ה"י-ה"א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 677), והשווה: ספרא, מצורע זבים, א ג (מהדורת וייס, עה רע"ג); פרידהיים, פולחן טיכי (לעיל הערה 16), עמ' 64-66; הנ"ל, 'השמות גד, גדיא, גאד בקרב חכמי ארץ-ישראל ובבל ומאבק החכמים בהשפעות אליליות', בתוך: א' דמסקי (עורך), ואלה שמות – מחקרים באוצר השמות היהודיים, ג, רמת-גן תשס"ב, עמ' קכב-קכג הערה 28, קכה-קכו.

49 פרידהיים, פולחן טיכי, שם; הנ"ל, השמות גד, שם.